

DOI: <https://doi.org/10.36719/0857/01/82-87>**Turanə Mamedova**

Selcuk Universiteti, Magistr

<https://orcid.org/0009-0001-6508-2639>

turana_mamedova_92@mail.ru

“Autizm” anlayışı və onun elmi baxımdan izahı

Xülasə

Autizm pozuntusu sinir sisteminin inkişafı ilə əlaqəli olan, erkən uşaqlıq dövründə üzə çıxan və sosial qarşılıqlı əlaqə, şifahi və qeyri-şifahi ünsiyyət, eləcə də məhdud və təkrarlanan davranışlarla xarakterizə olunan neyroinkişaf pozuntusudur. Bu pozuntu müxtəlif ağırlıq dərəcələrində özünü göstərdiyi üçün “spektr” anlayışı ilə ifadə olunur. Məqalədə autizm anlayışının elmi baxımdan izahı, tarixi inkişaf mərhələləri, epidemioloji xüsusiyyətləri və erkən diaqnozun əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Eyni zamanda autizmin əsas klinik xüsusiyyətləri, sosial ünsiyyət çətinlikləri ətraflı şəkildə izah olunmuşdur.

Açar sözlər. *autizm, neyroinkişaf pozuntuları, erkən diaqnoz, sosial ünsiyyət, qeyri-verbal davranış, erkən müdaxilə.*

The Concept of Autism and Its Scientific Explanation

Abstract

Autism disorder is a neurodevelopmental condition associated with the development of the nervous system, which manifests in early childhood and is characterized by difficulties in social interaction, verbal and non-verbal communication, as well as restricted and repetitive behaviors. Since this disorder presents itself at varying levels of severity, it is described using the concept of a “spectrum.” The article analyzes the scientific explanation of the concept of autism, its historical stages of development, epidemiological characteristics, and the importance of early diagnosis. In addition, the main clinical features of autism and difficulties in social communication are explained in detail.

Keywords: *autism, neurodevelopmental disorders, early diagnosis, social communication, non-verbal behavior, early intervention.*

Понятие аутизма и его научное объяснение

Резюме

Аннотация Расстройство аутистического спектра является нейроразвивающим нарушением, связанным с развитием нервной системы. Оно проявляется в раннем детстве и характеризуется трудностями в социальном взаимодействии, вербальной и невербальной коммуникации, а также ограниченными и повторяющимися формами поведения. Поскольку данное расстройство проявляется с различной степенью выраженности, оно описывается понятием «спектр». В статье с научной точки зрения анализируется понятие аутизма, этапы его исторического развития, эпидемиологические особенности и значение ранней диагностики. Также подробно объясняются основные клинические характеристики аутизма и трудности социальной коммуникации. Ключевые слова: аутизм, нейроразвивающие нарушения, ранняя диагностика, социальная коммуникация, невербальное поведение, раннее вмешательство.

Ключевые слова: аутизм, нейроразвивающиеся расстройства, ранняя диагностика, социальная коммуникация, невербальное поведение, раннее вмешательство.

Giriş

Autizm pozuntusu sinir sisteminin inkişafı ilə bağlı olan və əsasən üç sahədə çətinliklərlə xarakterizə olunan bir vəziyyətdir: sosial qarşılıqlı əlaqə, şifahi və qeyri-şifahi ünsiyyət, həmçinin məhdud və təkrarlanan davranış və maraqlardır. Bu əlamətlər adətən üç yaşından əvvəl üzə çıxır. Lakin uzun müddət dünyanın bir çox bölgəsində bu pozuntu düzgün şəkildə tanınmamış və diaqnoz qoyulmamışdır. Autizm pozuntusu daha geniş şəkildə tanınması, ailələrə yaratdığı emosional yük və müalicə ilə sosial qayğı xərcləri bu pozuntunu elm, ictimai səhiyyə və insan hüquqları baxımından mühüm problemə çevirmişdir. Müasir müalicə və dəstək üsulları autizmlə şəxslərin həyat keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırsa da, bu pozuntunun tam müalicəsinin mümkün olmadığı qəbul edilir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə autizmlə şəxslərin əksəriyyəti lazımi müalicə və xüsusi dəstək almır.

Məqalənin əsas məqsədi

Məqalənin əsas məqsədi autizm anlayışını və onun elmi baxımdan izahını müasir elmi yanaşmalar əsasında təhlil etmək, autizmin neyroinkişaf pozuntusu kimi mahiyyətini, əsas klinik xüsusiyyətlərini, tarixi inkişaf mərhələlərini və erkən diaqnoz əhəmiyyətini araşdırmaqdır. Eyni zamanda autizmin sosial ünsiyyət və davranış sahələrinə təsiri sistemli şəkildə izah olunur.

Məqalənin tədqiqat metodları

Məqalədə sistemli analiz, müqayisəli təhlil və elmi ədəbiyyatın icmal metodlarından istifadə edilmişdir. Autizm spektr pozuntusuna dair yerli və xarici tədqiqatların nəticələri müqayisəli şəkildə araşdırılaraq ümumiləşdirilmişdir.

Məqalənin elmi yeniliyi

Məqalənin elmi yeniliyi autizm anlayışının neyroinkişaf pozuntusu kimi elmi əsaslarla kompleks şəkildə təhlil edilməsindən ibarətdir. Tədqiqatda autizm yalnız tibbi diaqnoz kimi deyil, eyni zamanda psixoloji, sosial və pedaqoji aspektləri olan çoxşaxəli bir vəziyyət kimi dəyərləndirilmişdir. Autizmin spektr xarakteri, simptomların fərqli ağırlıq dərəcələri və fərdi inkişaf xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Yerli və xarici müəlliflərin elmi mövqelərinin müqayisəsi autizm sahəsində mövcud elmi yanaşmaların sistemləşdirilməsinə imkan yaratmışdır.

Məqalənin elmi və praktiki əhəmiyyəti

Məqalənin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, autizm anlayışı, onun əsas xüsusiyyətləri və elmi izahı nəzəri baxımdan sistemləşdirilmiş, mövcud elmi yanaşmalar ümumiləşdirilmişdir. Aparılmış təhlil neyroinkişaf pozuntularının daha dərinə öyrənilməsinə və autizm spektr pozuntusunun mahiyyətinin düzgün anlaşılmasına töhfə verir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti isə erkən diaqnoz və erkən müdaxilənin əhəmiyyətinin ön plana çəkilməsi ilə bağlıdır. Məqalədə irəli sürülən nəticələr mütəxəssislərin (psixoloqların, pedaqoqların, loqopedlərin və həkimlərin) fəaliyyətində autizmlə uşaqlarla iş prosesinin daha səmərəli qurulmasına kömək edə bilər. Eyni zamanda məqalə ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri üçün tədris materialı kimi istifadə oluna bilər.

Əsas hissə

Autizmin tarixi. “Şizofreniya” və “autizm” terminləri ilk dəfə isveçrəli psixiatr Eugen Bleuler tərəfindən istifadə edilmişdir. O, autizmi şizofreniya xəstələrinin xarici aləmdən uzaqlaşaraq öz daxili dünyalarına çəkilməsi kimi izah etmişdir. Müasir mənada “autizm” anlayışı isə 1938-ci ildə avstriyalı pediatri Hans Asperger tərəfindən Vyana Universitet Xəstəxanasında təqdim olunmuşdur.

1944-cü ildə Asperger sosial qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətdə çətinlikləri, eləcə də məhdud və təkrarlanan davranışları olan uşaqları təsvir etdiyi elmi işini dərc etmişdir. Eyni dövrdə amerikalı psixiatr Leo Kanner də oxşar xüsusiyyətlərə malik uşaqları təsvir etmişdir. Kannerin qeyd etdiyi “autistik yadlaşma” və “eyni davranışlara ısrar” anlayışları bu gün də diaqnostik meyarlar arasında yer alır.

Epidemiologiya. Əvvəllər nadir hesab edilən autizm spektr pozuntusu ilə bağlı son epidemioloji tədqiqatlar bu fikri dəyişmişdir. ABŞ Xəstəliklərə Nəzarət və Profilaktika Mərkəzinin məlumatlarına görə, autizm bütün irqi, etnik və sosial-iqtisadi qruplarda müşahidə olunur və təxminən hər 88 uşaqdan birində rast gəlinir. Bu pozuntu oğlanlarda qızlara nisbətən daha çox qeydə alınır.

Erkən diaqnozun əhəmiyyəti. Erkən diaqnoz autizmlı uşaqlarda vaxtında və uyğun müdaxilənin aparılmasına şərait yaradır və inkişaf proqnozunu əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Erkən aşkarlama ailələrdə qeyri-müəyyənliyi azaldır və təhsil ilə sosial xidmətlərin daha düzgün planlaşdırılmasına kömək edir. Araşdırmalar göstərir ki, autizmlı uşaqların bacı-qardaşlarında bu pozuntunun yaranma riski daha yüksəkdir.

Cədvəl 1. İnkişafı təkmilləşdirmək ilə bağlı miflər

Mif 1	"Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün kifayət qədər təkmilləşdirmə yəni, incələmə vasitələri yoxdur."
Reallıq	Bu, on illər əvvəl doğru ola bilsə də, bu gün etibarlı təkmilləşdirmə vasitələri mövcuddur. Bir çoxunun həssaslığı və spesifikliyi 70%-dən yuxarıdır.
Mif 2	Təkmilləşdirməni düzgün həyata keçirmək üçün uzun müddət mütəxəssis yetişdirmək lazımdır.
Reallıq	Əksər analiz vasitələri geniş hazırlıq tələb etmir. Bir çoxu tibb bacıları tərəfindən tətbiq oluna bilər.
Mif 3	Təkmilləşdirmələr uzun müddət davam edir
Reallıq	Bir çox təkmilləşdirmə proseduru 15 dəqiqədən az çəkir və bəziləri cəmi iki dəqiqə qədər peşəkar vaxt tələb edir.
Mif 4	Validəynlərdən əldə olunan məlumatlardan istifadə edən alətlər düzgün deyil.
Reallıq	Validəyn narahatlıqları inkişaf gecikmələrini müəyyən etməkdə olduqca doğrudur. Tədqiqatlar göstərir ki, pozuntusu olan uşaqların 70–80%-ində valideyn narahatlıqları mövcuddur."

Autizmin klinik xüsusiyyətləri. Autizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri sosial ünsiyyət və münasibətlərdə yaşanan çətinliklərdir. Autizmlı uşaqlar çox vaxt mimika, göz təması, jestlər kimi sözsüz ünsiyyət formalarından düzgün istifadə edə bilmirlər. Onlar yaşlarına uyğun olaraq yaşıdları ilə dostluq qurmaqda çətinlik çəkir və sevinclərini, maraqlarını və ya nailiyyətlərini başqaları ilə paylaşmağa özlərindən təşəbbüs göstərmirlər. Bu uşaqlarda sosial və emosional qarşılıqlı münasibət zəif olur. Yəni başqaları ilə ünsiyyətə başlamaq və ya başqalarının başladığı ünsiyyətə cavab vermək onlar üçün çətinidir. Halbuki bu qarşılıqlı əlaqələr uşağın öyrənməsi, düşünməsi və danışığının inkişafı üçün çox vacibdir. Autizmlı uşaqlarda ümumi diqqətin formalaşması da çətin olur. Məsələn, bir insanın göstərdiyi əşyaya baxmaq və ya diqqətini onunla paylaşmaqda problem yaşayırlar. Bu cür çətinliklər autizmin ən erkən əlamətlərindən biri sayılır və körpəlik dövründən etibarən özünü göstərə bilər [6].

Şəkil 1. “Təhlükəli Bayraqları” göstərən fotosəkillər (Verbal olmayan davranış: baxışlar, üz ifadələri, vəziyyət və jestlər)

Tipik 12 aylıq bir uşaq həkimə saat mexanizminə bənzər oyuncaq vasitəsilə baxır və sonra baxışlarını təbəssümlə uyğunlaşdırır. Autizmli uşaq isə baxışlarını saat mexanizminə bənzər oyuncağa yönəldir və həkimə baxmır və ya böyüklərlə ünsiyyət qurmağa çalışmır. 18 aylıq ürək qüsuru olan uşaq köpüklü şüşəyə və anasının əllərinə baxır, lakin anasının nə istədiyini anlamaq üçün onun üzünə baxmır. Eyni uşaq erkən müdaxilə proqramında iştirak edib və 27 aylıq olanda eyni vaxtda bir söz və ya jestlə anasının üzünə baxa bilir, lakin yenə də ciddi nitq çətinlikləri yaşayır [8].

Autizmli uşaqlarda diqqətin seçilməsi ilə bağlı vacib bir xüsusiyyət var. Bu uşaqlar çox vaxt yalnız müəyyən şeylərə həddindən artıq diqqət yetirirlər, digərlərini isə görməzlikdən gəlirlər. Buna həddindən artıq seçici diqqət demək olar. Bu xüsusiyyət təkcə autizmli uşaqlara aid deyil, əqli qüsuru olan bəzi uşaqlarda da müşahidə oluna bilər. Bu vəziyyət adətən ümumi mənzərədən çox, xırda detallara diqqət yetirmə ilə əlaqəlidir. Yəni uşaq bütövlükdə olanı deyil, onun kiçik hissələrini daha yaxşı görür.

Bəzi nəzəriyyələrə görə, autizmlı insanlarda detalları qavrama qabiliyyəti daha güclüdür. Onlar xırda şeyləri tez fərq edir, amma hərəkətləri və ya ümumi vəziyyəti anlamaqda çətinlik çəkə bilirlər. Digər tədqiqatçılar bildirir ki, bu uşaqlarda hiss orqanlarının həddindən artıq həssaslığı detallara daha çox diqqət yetirməyə səbəb olur. Bu da bəzən qeyri-adi bacarıqların ortaya çıxmasına şərait yarada bilər [9].

Autizmlı uşaqlar adətən yaşlıları ilə müqayisədə göz təması, jestlər, duruş və üz ifadələri kimi qeyri-verbal ünsiyyət formalarından daha az istifadə edirlər. Araşdırmalar göstərir ki, 2 yaşlı autizmlı uşaqlar insan hərəkətlərinə az diqqət yetirir və böyüklər onlara baxdıqda çox vaxt göz təması qurmurlar. Bu uşaqlarda görmə, eşitmə və toxunma sahələrində də fərqli davranışlar müşahidə oluna bilər. Məsələn, bəzi uşaqlar əşyalara gözlərinin kənarı ilə baxmağı üstün tuturlar. Bu, çoxlu məlumatdan qaçmaq və yalnız müəyyən hissəyə diqqət etmək cəhdi ola bilər. Bəzi uşaqlar üçün səs və toxunma çox narahatedici olur. Digər tərəfdən, bu həssaslıq onların xırda detallara daha çox fokuslanmasına səbəb ola bilər [2].

Yüksək funksiyalı autizmlı uşaqlar belə, həmyaşlıları ilə münasibətlərdə çətinlik yaşaya bilirlər. Bəziləri yaşlılarına maraq göstərmir, bəziləri isə oyunda başqalarının baxış bucağını anlamaqda çətinlik çəkir. Bəzi uşaqlar digər uşaqlarla ünsiyyət qurmaq istəsələr də, onların davranışlarını düzgün başa düşmədikləri üçün münasibət qura bilmirlər. Autizmlı bir çox uşaq sosial münasibətlərin necə qurulduğunu və bu münasibətlərdə öz rollarını anlamaqda çətinlik çəkir. Bu da empatiya qurmağı çətinləşdirir və nəticədə sosial əlaqələr zəifləyir [11].

Autizm üçün tətbiq olunan dəstək və müdaxilələrin nə dərəcədə faydalı olması bir çox amildən asılıdır. Uşağın yaşı, çətinliyin ağırlıq dərəcəsi, əlavə problemlərin olub-olmaması, ailənin və cəmiyyətin vəziyyəti, mövcud imkanlar, təhsil, tibbi və maddi dəstək, eləcə də gələcəkdə iş və müstəqil yaşamaq imkanları çox önəmlidir.

Azərbaycanda aparılan bir tədqiqatda 76 autizmlı uşaq və onların valideynləri iştirak etmişdir. Bu uşaqlar Müasir Psixologiya Mərkəzinə müraciət edən 2–4 yaş arası uşaqlar olmuşdur. Uşaqlar iki qrupa bölünmüşdür. Birinci qrupda bir il və ya daha uzun müddət ABA və PECS metodları ilə dəstək alan uşaqlar yer almışdır. İkinci qrupda isə bu metodlarla bir ay və ya daha az müddət işlənmiş uşaqlar olmuşdur. Tədqiqatda uşaqların vəziyyətini qiymətləndirmək üçün CARS testi istifadə edilmiş və nəticələr faizlərlə cədvəl şəklində təqdim edilmişdir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi autizmlı uşaqların cəmiyyətə və təhsilə uyğunlaşmasında müəhləmlərlə bağlı amilləri araşdırmaq olmuşdur. Araşdırmada sorğu üsuluna əsaslanan statistik metoddan istifadə edilmişdir. Məlumatlar son illərdə autizm diaqnozu almış uşaqların ailələrindən toplanmış, uşağın yaşı, cinsi, əvvəlki dəstəyi, problemin səbəbi və ailənin gözləntiləri nəzərə alınmışdır [12].

Göstəricilər	Yüngül	Orta	Ağır	Çox ağır
İnsanlara qarşı münasibət	10,5%	40,7%	28,9%	19,7%
Təqlid etmə	14,4%	40,7%	34,2%	10,5%
Duyğular	2,6%	44,7%	39,7%	13,1%
Bədən nəzarəti	7,8%	35,5%	43,4%	13,1%
Əşyaların istifadəsi	10,5%	35,5%	42,1%	11,8%
Görmə olmadan istifadə	1,3%	55,2%	26,3%	17,1%
Eşitmə olmadan istifadə	5,2%	57,8%	38,1%	14,4%
Şifahi ünsiyyət	6,5%	39,4%	47,3%	6,5%
Qeyri-şifahi ünsiyyət	5,2%	38,1%	47,3%	9,2%
Ümumi təəssürat	9,2%	46,1%	30,2%	14,4%

CARS testinin nəticələrinə görə, əsas qrupda olan uşaqlar insanlarla ünsiyyət qurma, bədənlərini idarə etmə, əşyalarla düzgün davranma, görmə və eşitmə reaksiyaları, danışıq və jestlərlə ünsiyyət, fəaliyyət səviyyəsi, təqlid etmə bacarıqları və ümumi davranış baxımından daha çox inkişaf göstərmişdir.

Nəticə

Müalicə ilə bağlı verilən qərarlara autizmin necə yarandığı, nə qədər davam etdiyi və uşağın əvvəllər həkimlər tərəfindən necə qiymətləndirildiyi təsir edir. Bu məlumatlar həkimlər üçün ailələrə düzgün yol göstərmək və onlara qərar verməkdə kömək etmək baxımından çox vacibdir. Araşdırma göstərir ki, autizmlili insanların ehtiyacları təkə diaqnozla bağlı deyil. Onların şəxsi xüsusiyyətləri və yaşadıkları mühit də böyük rol oynayır. Yaşadıkları şəhər, mövcud imkanlar və aldıkları təhsil dəstəyi fərqli olduqca, yanaşma da fərqli olmalıdır. Bu fərdi yanaşma ailə üzvləri, dostlar və ümumilikdə cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməlidir.

Ürək qüsuru olan insanlar üçün ən vacib məqamlar fərdi yanaşma, şəraitə uyğun dəstək və davamlı köməkdir. Buna baxmayaraq, hələ də hamı üçün keçərlili olan bir “müalicə” axtarılır. Sanki bu problemlərin tək bir səbəbi və hər kəs üçün eyni olan bir həlli varmış kimi düşünülür. İnternetdə ailələr və mütəxəssislər üçün çoxlu müxtəlif müalicə və terapiya təklifləri var. Onların bəziləri köhnə məlumatlara, bəziləri isə düzgün olmayan inanclarla əsaslanır. Bu da ailələrin nə edəcəyini bilməməsinə səbəb olur. Daha da pisi odur ki, ailələr nəyisə düzgün etmədiklərini düşünərək, uşaqları üçün uyğun olan real dəstəyi gözdən qaçıra bilərlər. Bundan başqa, yerli şərait çox vaxt nəzərə alınmır. İnkişaf etmiş ölkələrdə hazırlanmış proqramlar, yerli imkanlar və gələcəkdə davam etdirilmə ehtimalı düşünüləndən başqa ölkələrdə tətbiq olunur. Bu isə gözlənilən faydanı vermir.

Ədəbiyyat

1. Richdale, A.L. and K.A. Schreck. (2009). Sleep problems in autism spectrum disorders: prevalence, nature, & possible biopsychosocial aetiologies. *Sleep Medicine Reviews*, 13(6), s. 403-411. doi: 10.1016/j.smr.2009.02.003.
2. Paul R, Pelphrey KA. and Volkmar FR. (2005). Genetic influences and autism, in *handbook of autism and pervasive developmental disorders*, Editor. New York, s. 425-453.
3. Schopler, E. (1994). A statewide program for the treatment and education of autistic and related communication handicapped children (TEACCH). *Psychosis and Pervasive Developmental Disorders*, 3(1), s. 91-103.
4. Troyb E, K.K. and Barton M. (2011). Phenomenology of ASD: Definition, syndrome and major features, in *the neuropsychology of autism*, D. Fein, Editor. Oxford University Press: New York.
5. Wing L. (1981). Sex ratios in early childhood autism and related conditions. *Psychiatry Res* 5, s. 129-137.
6. Vardacı G. (2011) Otistik Çocuklu Ailelere Uygulanan Aile Eğitim Programının, Aile İçi İletişim Becerilerine, Ailenin Problem Çözme Becerilerine ve Otistik Çocuklarıyla İlgili Algılarına Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
7. Van Engeland H, B.J. (2008). Autism Spectrum Disorders, in *Rutter's Child and Adolescent Psychiatry 5 th Edition*, R.M.V. ark., Editor, Blackwell Publishing: Massachusetts. s.759-781.
8. Volkmar, F.R., K. Chawarska, and A. Klin (2008). Autism spectrum disorders in infants and toddlers. *Autism spectrum disorders in infants and toddlers: Diagnosis, assessment, and treatment*. New York-London: The Guilford Press, s. 122.
9. Yanardağ, M., Yanardağ İ. (2016). Otistik Bozukluk Gösteren Çocuklarda Bir Müdahale Yaklaşımı: Su İçi Etkinlikler, *International Journal of Early Childhood Special Education*, 4(1), s. 32-45.
10. Lord, C., Elsabbagh, M., Baird, G., & Veenstra-VanderWeele, J. (2018). Autism spectrum disorder. *The Lancet*, 392(10146), 508–520.
11. Lai, M.-C., Lombardo, M. V., & Baron-Cohen, S. (2014). Autism. *The Lancet*, 383(9920), 896–910.
12. Baio, J., Wiggins, L., Christensen, D. L., Maenner, M. J., Daniels, J., Warren, Z., ... Dowling, N. F. (2018). Prevalence of autism spectrum disorder among children aged 8 years. *MMWR Surveillance Summaries*, 67(6), 1–23.